

KUŞÇUBAŞI EŞREF

EFŞANE TEŞKİLAT-I MAHSUSA-SUBAYININ HAYATI

BENJAMIN C.FORTNA

ÇEVİRİ: SELÇUK UYGUR

KUŞÇUBAŞI EŞREF
Efsane Teşkilat-ı Mahsusa Subayının Hayatı
Benjamin C. Fortna

TİMAŞ YAYINLARI | 4337
Tarih İnceleme Araştırma | 91

EDİTÖR
Neval Akbıyık

KAPAK TASARIMI
Erdi Demir

Kapakta “hürriyet”, “adalet”, “uhuvvet” ve “müsavat” kavramlarını taşıyan İttihat ve Terakki bayrağı kullanılmıştır.

İÇ TASARIM
Tamer Turp

1. BASKI
Aralık 2017, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-2665-4
9 786050 826654

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
f t i timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa–Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Benjamin C. Fortna, 2016, “The Circassian: The Life of Esref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent” orijinal adıyla C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd. tarafından yayınlanan bu kitabın Türkiye’deki tüm yayın hakları Onk Ajans ile anlaşmalı olarak Timaş Yayınları’na aittir. İzinsiz yayınlanamaz. Tanıtım amacıyla yapılacak alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM / 11

TEŞEKKÜRLER / 15

1. GİRİŞ: SANDIKTAN ÖYKÜLER / 19

2. SARAYDAN İSYANA VE TEKRAR GERİYE / 51

3. FEDAİLER ÇÖLDE: TRABLUSGARP SAVAŞI / 89

4. BALKAN SAVAŞLARI / 131

5. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI I: YURTTA VE CEPHEDE / 193

6. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI II: ARABİSTAN'A DÖNÜŞ / 257

7. SAVAŞ ESİRİ / 295

8. DÖNÜŞ, "MİLLÎ MÜCADELE" VE SÜRGÜN / 341

9. AKİBET: PARÇA PARÇA BİR YAŞAM / 385

BİBLİYOGRAFYA / 407

İNDEKS / 427

1

GİRİŞ

SANDIKTAN ÖYKÜLER

Birkaç yıl önce, ümit verici özel bir belge koleksiyonunun izini sürerken kendimi Türkiye'nin batı kıyılarında buldum. Bu seyahat, Türkiye'den bir üniversite arkadaşımın bir aile ferdini kaybetmesinin de dâhil olduğu beklenmedik olaylarla başlamıştı ve bu durum, yine Türk olan ve 30 yıldır tanıdığım ortak bir arkadaşımızla yeniden iletişime geçmeme vesile oldu. Tüm bunlar geç dönem Osmanlı İmparatorluğu veya Türkiye Cumhuriyeti tarihi, hâlihazırda olduğu üzere, hayatımın bir parçası hâline gelmeden önceydi. O zamanlar henüz bilmesem de 1980'li yıllarda ABD'de tanıştığım bu ortak arkadaşımız, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarının, her ne kadar tartışmalı olsa da en enteresan tarihî karakterlerinden birinin soyundan gelmekteydi. Söz konusu bu ilginç kişinin hikâyesi bu kitabın da ana konusu olmuştur.

80'li yılların ortasında misafir edildiğim Ege'ye nazır o tepeye geri döndüğümde muhitin neredeyse bütünüyle tanınamaz hâle geldiğini gördüm. Tepenin aşağı kısmındaki yaşlı zeytinliklerden pek çoğunun yerini beton bloklardan oluşan apartmanlar almıştı. Seyahatimin hedefi, ciddi bir değişime uğramış olan bu manzaranın ötesinde yatıyordu: Orta Doğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki, sonraki ve savaş esnasındaki çalkantılı dönemine; yani bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun

sonuna ve Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşuna tanıklık eden döneme yeni bir ışık tutmayı vaat eden belgeleri içinde barındıran ve 1960'lardan beri hiç dokunulmadan günümüze ulaşmış bir sandık. Sandık Kuşçubaşızade Eşref, Kuşçubaşı Eşref, Eşref Kuşçubaşı, İzmirli Eşref, Çerkes Eşref ve Eşref Sencer şeklinde muhtelif isimlerle bilinen bir adama ait evrakları içeriyordu. Ve daha sonra sandıktan, bir başka isim, kendisinin Teşkilat-ı Mahsusa yüksek rütbeli subayı olduğu sırada kullandığı bir müstear isim (*nom de guerre*) de çıkacaktı.

Lafi uzatmamak adına ona burada hitap edeceğim şekliyle, Eşref'in adını duymuştum, zira ismi bu çalkantılı döneme ait hatıralarda zaman zaman görünüyordu. Söz konusu dönem, neredeyse 600 yıl süren Osmanlı yönetimine hiç de hoş olmayan bir son getiren, bölgenin haritasını önemli ölçüde değiştiren ve milyonlarca insanın hayatını ekseriyetle yıkıcı bir şekilde etkileyen aralıksız savaşların yaşandığı bir on yıldır. O zamanlar Eşref hakkında çok fazla şey biliyor olduğumu söyleyemem, fakat gerçekleştireceğim ziyarete hazırlanmak üzere hikâyesini araştırdıkça daha da meraklandım; meraklandım ve doğruyu söylemek gerekirse biraz da endişelendim. Merakım uyanmıştı, zira Eşref, Osmanlı İmparatorluğu'nun çalkantı içerisindeki son yıllarında vuku bulan kilit hadiselerin pek çoğuna müdahil olmuştu. Henüz yeni göçmüş bir muhacir ailesinin çocuğuydu, dolayısıyla imparatorluğun son dönemlerini şekillendiren birçok göçün izlerini kendi içinde taşıyordu.

Kuzey Kafkasya'nın yüz binlerce sakini gibi Eşref'in ailesi de Rusya'nın 19. yüzyılın ikinci yarısındaki güneye ilerleyişinin trajik bir neticesi olan büyük Çerkes Sürgünü dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştı. Eşref'in Osmanlı saray muhitindeki bir Çerkes ailesinde yetişmesi, hem süreklilik ve kırılmaya hem de 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nu şekillendiren geleneksel patrimonial yönetim ve modernleşme temayüllerine dair bir karışımın izlerini

yansıtmaktadır.¹ Eşref'in hikâyesi; 20. yüzyılın ilk on yılında Sultan II. Abdülhamid'e yapılan muhalefet hareketini, 1908 senesindeki "Jön Türk" devrimiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelişini, 1911-12 Trablusgarp Savaşı'nı, 1912-13 Balkan Savaşları'nı, Birinci Dünya Savaşı'nın çeşitli cephelerini ve Türkiye'de "Millî Mücadele" veya "Kurtuluş Savaşı" olarak bilinip Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanan mücadele de dâhil olmak üzere zamanının büyük hadiselerinden pek çoğunu içinde barındırmaktadır. Dışarıda fazla tanınmasa da Eşref, bugün Türkiye'de hâlâ iyi bilinen ve oldukça tartışmalı bir isimdir.

Eşref'in sandığını açmak ve böylesine aktif ve tartışmalı bir figürün henüz gün yüzüne çıkmamış belgelerini okumak cezbedici bir düşünceydi. Geçmişe bakışımızı değiştirme potansiyeli olan ve henüz bilinmeyen bir belge zulası keşfetmek belki de her tarihçinin hayalidir.² Ya da belki, sadece, bir meslektaşımın toplumsal ve kurumsal tarihin "kuru zevkleri" dediği şeyin peşinden giderek çok fazla zaman harcamıştım. Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu ve erken dönem Türkiye Cumhuriyeti'nde eğitim ve okuma yazma tedrisatı tarihi üzerine kaleme aldığım bir önceki çalışmam entelektüel açıdan tatminkâr olmuştu, en azından benim için. Fakat en yakınlarımın ve en sevdiğimlerin işaret ettikleri gibi, sürükleyicilikten veya basit bir anlatsal olay örgüsünden neredeyse tamamen yoksun olması, bu çalışmanın, az çok benim de aralarında olduğum eğitilmiş genel okuyucunun ilgisini çekmeyi başaramamasına neden olmuş olabilir. Dolayısıyla, Eşref'in hareketli hayatını araştırma fırsatı, sadece ailemdeki tenkitçileri yatıştırmak için bile olsa, hoş bir tempo değişikliği sunuyordu.

1 Bu döneme ilişkin en iyi genel değerlendirmeler için bakınız: Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008); ve Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, üçüncü baskı (London: I. B. Tauris, 2004).

2 Tarihçi ve arşiv arasındaki ilişki için bakınız: Arlette Farge, *The Allure of the Archives* (New Haven: Yale University Press, 2013).

Kuşçubaşı Eşref'in sandığı (Yazarın bizzat çektiği fotoğraf)

Lakin sandığa yaklaştıkça endişelerim de artmıştı. Öncelikle, neredeyse hiçbirini okuyamadıkları, eski yazıyla yazılmış belgeleri incelemek için Eşref'in akrabalarından izin almalıydım. Türkiye Cumhuriyeti rejiminin, ilk yıllarında eski rejime karşı icra ettiği *Kulturkampf* [kültür savaşı] kapsamında 1920'li yılların sonunda gerçekleştirilen Türk "Harf Devrimi"yle Osmanlı alfabesi Latinleştirilmişti. Bu "reform" sonucunda bugün Türklerin birçoğu, atalarının yazdıklarını okuyamamakta. Eşref'in ailesi bu hususta bana tereddütsüz ve oldukça nazik bir şekilde izin verdi. Kendilerine cömertlikleri, bana itimat etmeleri ve iş birlikleri sebebiyle son derece minnettarım. Olayın hassasiyetine rağmen, araştırmam üzerinde hiçbir zaman editoryal kontrol yapma talebinde bulunmadılar.

Endişemin ikinci ve asıl nedeni, Eşref'in oldukça tartışmalı bir şöhrete sahip olmasıydı. Şüphesiz, Eşref'in tarihsel gerçeklik ile popüler muhayyilenin sınırları arasında flulaşan efsanevi bir figür hâline gelmiş olduğu söylenebilir. Bu durum, kısmen bu

efsaneden ve kısmen de Eşref'in "Türklerin Lawrence'ı" olarak adlandırılmasına sebep olan bir başka efsanevi figürle doğrudan çarpışmasından kaynaklanmaktadır. Bu, sorunlu bir etikettir –Eşref, Çerkes kökenli bir Osmanlıydı ve söz konusu koşullar altında bir nevi ironi teşkil edecek şekilde T. E. Lawrence'ı kendisinin tarihsel rolünü oldukça aşmış efsanevi bir figür olarak görüyordu– fakat bu yafta bir kez üstüne vurulmuştu. Eşref'in etrafında serpilen efsane kısmen, üretken bir gazeteci ve amatör bir tarihçi olan ve Eşref'i kahramanca bir çerçevede sunup konumunu abartarak ünlüştürmek eğiliminde olan Cemal Kutay'ın yazılarından kaynaklanıyordu. Fakat bu, akabinde olumsuz bir karşı tepki doğurdu. Mitik Eşref'in maskesini düşürme çabaları efsaneye son vermek ve Türk tarihinin neredeyse kutsal olan Kemalist versiyonunu muhafaza etmek isteyen Kemalist tarihçiler tarafından yürütüldü. Bu çabalardan en çok öne çıkanı, bir ortaokul öğretmeni ve amatör tarihçi olan Ahmed Efe'nin³ yazdığı kitap olmuştur. Kitabının "Efsaneden Gerçeğe" şeklindeki alt başlığı, romantize edilmiş Eşref'i gerçek boyutlarına indirmek amacını gütmektedir. Oldukça sorgulayıcı bir üslubu olan bu eser, tarihe çok yönlü ve eleştirel bir yaklaşım sergilemekten ziyade bir dizi düzeltmeye, yalanlamaya ve ithama dayanmaktadır. Türkiye'de efsanevi bir Eşref'e hasım olan ve hikâyesinin anlatılmasını istemeyenler hâlen daha mevcuttur.

Üçüncü endişem ise üstlenmekte olduğum projenin gerçek boyutlarını anlamaya başlammamla zuhur etti. Eşref'in gezgin hayatı öylesine hareket ve hadiselerle doluydu ki, bunun büyük bir bölümü, eşyanın tabiatı gereği tarihin spotlarının uzağında vuku bulduğundan, bırakalım bunları anlamlı bir yoruma tabi tutmayı, kendisinin nerelerde bulunduğuyla ilişkin parçaları birleştirmek bile kısa zaman içerisinde ürkütücü bir hâl alıyordu. Ayrıca; yazmaya ve notlarını, belgelerini ve hatıralarını

3 Ahmet Efe, *Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref* (İstanbul: Bengi Yayınları, 2007).

derlemeye adanmış seneler boyunca fevkalade büyüklükte bir arşiv oluşturmuştu. Sandıktan kayda değer ölçüde çeşitli ve büyük bir belge koleksiyonu çıktı. Bunlardan bazıları özlü ve isabetliyken, diğerleri ise bezdirici uzunlukta ve kimi zaman tutarsızdı. Her biri ardında neredeyse aşılmaz hadiseler, kişilikler, ilişkiler ve belki de kaçınılmaz olarak ihtilaflar barındıran bir başka perdeye temas ediyormuş gibi görünen belgelerin, ekseriyetle, sadece yüzeyine nüfuz edebiliyormuşum gibi hissettim. Eşref'in sandığı parça parça birçok ipucu sunuyordu, fakat bunları onun hayat hikâyesine dair tam ve çok yönlü bir resim oluşturacak şekilde bir araya getirmek gittikçe daha uzak görünüyordu.

Belgeleri üzerinden Eşref'in hayatını anlatma çabası kısa zaman içerisinde, nispeten olağan fakat daha az inatçı olmayan bir başka zorluk çıkardı. Hızla keşfettiğim üzere, Eşref'in hayatının en temel olgularını dahi saptamak imkânsız değilse de oldukça zor olacaktı. Örneğin, ileride göreceğimiz üzere, en yaygın şekilde atıfta bulunulan doğum tarihi bile muhtemelen hedefini bir on yıl kadar ıska geçmiştir. Yine, uzun yıllar boyunca hatalı bir şekilde Teşkilat-ı Mahsusa'nın başı olarak görülmüştür ve yeni çalışmalar bile onu bu şekilde tanımlamaktadır. Türk Millî İstihbarat Teşkilatı (MİT), söz konusu sayfayı internet sitesinden kaldırmadan önce yıllar boyunca web adresinde onu kurucularından biri olarak listelemişti. Günümüzde Twitter'da kime ait olduğu bilinmeyen fakat oldukça büyük bir takipçi kitlesi olan bir hesap, Eşref Kuşçubaşı ismini almıştır ve mezarın ötesinden Eşref'in sesini aktarır gibi paylaşımda bulunmaktadır. Ayrıca Eşref'in hikâyesini konu alan bir roman da mevcuttur.⁴ Eşref hakkındaki en abartılı iddiaların ve karşı iddiaların internette tomurcuklanması, örneğin kendisinin hem bir hain olmakla

4 Hakan Kağan, *İmparatorluğun Son Akşamı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008).

itham edilmesi hem de “Dünyanın En Büyük Ajanı” olarak alkışlanması, tesadüf değildir.⁵

Bu tür mübalağalar temelde Eşref’in kariyerinin birbiriyle ilişkili iki yönüne dayanmaktadır. Bunlardan ilki, adanmış subaylardan müteşekkil gizli bir teşkilat olup, imparatorluğun son on yılının en önemli askerî figürü olan Enver Paşa’nın kendi *force spéciale*’i olarak kurduğu Teşkilat-ı Mahsusa’yla olan yakın ilişkisidir.⁶ Teşkilat-ı Mahsusa istihbarat toplamaya, savaşa, propaganda ve bugün adlandırdığımız şekilde “özel operasyonlara” odaklı paramiliter bir güçtü. İttihat ve Terakki Cemiyeti için gerçekleştirdiği siyasi suikastlar, gizli faaliyetler ve en tartışılmalı, yerinde bir şekilde “utanç eylemi” olarak adlandırılan, Birinci Dünya Savaşı sırasında imparatorluktaki Ermeni nüfusun büyük bir kesiminin tasfiyesini içeren, fakat bununla sınırlı kalmayan, imparatorluktaki gayrimüslim grupların bastırılması gibi birtakım kirli işler icra etmekteki rolüyle ünlüydü.⁷ Teşkilat, Osmanlı topraklarının dört bir yanından ve ötesinden gelen, ortak hedefleri, her ne pahasına olursa olsun imparatorluğu bir arada tutmak olan ve *fedaî zabitan* olarak anılan bir ajanlar grubunu bir araya getirmişti. Eşref’in bu teşkilatla olan yakın ilişkisi, kimilerinin onun bu teşkilatın birçok menfur faaliyetinden

5 Örneğin bakınız: www.gazetevatan.com/turk-istihbaratinin-kurucusubir-vatan-haini-miydi-152286-gundem ve www.yenidenergenekon.com/15-tarihin-en-buyuk-casusu-ve-gerillasi-esref-sencer-kuscubasi (7 Kasım 2014’te erişim sağlandı).

6 Bu teşkilat hakkında bakınız: Polat Safi, “History in the Trench: The Ottoman Special Organization—Teşkilat-ı Mahsusa Literature,” *Middle Eastern Studies* 48:1 (2012), 89–106; Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-u Şarkîye Dairesi) Tarihi Cilt I: 1914–1916* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014); Philip Hendrick Stoddard, “The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa” (yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1963).

7 Taner Akçam, *Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Macmillan, 2006).

sorumlu olduğuna karar vermesi için yeterli olmuştur. Sandığını incelemeye gittiğim dönemden çok kısa bir zaman önce, alanın önde gelen dergilerinden birinin arka sayfalarındaki sert bir akademik tartışmanın ortasında Eşref'in adının zikredildiğini görmüştüm. Münakaşanın konusu, Eşref'in Malta'da geçirdiği günlerle ilgili söylediklerine ilişkin Cemal Kutay'ın yaptığı bir alıntının, Eşref'in Ermeni tehcirine iştiraki hususunda kanıt kabul edilip edilemeyeceğine dairdi.⁸ Başka bir deyişle, Eşref üzerine çalışma yapmanın getirdiği riskler hayli büyüktü.

- 8 Söz konusu ihtilaf çok katmanlıdır. Vahakn Dadrian, Richard G. Hovannisian'ın, *The Armenian Genocide* isimli derlemesinde yer alan (s. 300-01) "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide" isimli makalesinde, tüm taraflar gibi hatalı bir şekilde Teşkilat-ı Mahsusa'nın Başkanı olarak bahsettiği Eşref'in, savaş sırasında Ermenilerin öldürülmesine karıştığını kabul etmiş olduğunu öne sürmüş, bunu da Cemal Kutay'ın *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi* (İstanbul: Tarih Yayınları, 1962) isimli kitabında ona atfedilen kısımlara dayandırmıştır. Yazar Guenter Lewy sonrasında *Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005) isimli bir kitap yayınlamış ve bu eserinde Dadrian'ın Eşref'in bazı açıklamaları hakkındaki yorumlamalarının, Eşref'in diline, hiçbir vakit telaffuz etmemiş olduğu cümleleri yerleştirmek suretiyle (kısmen köşeli ayraçlar arasına sözcükler katarak) açıklamalarını manipüle etmiş olduğuna işaret ettiğini düşündüğünü belirtmiştir. Lewy'nin kitabı *IJMES* 38'de (2006: 598–601) olumlu bir eleştiri alınca, eleştiri yazarının meslektaşları Keith Watenpaugh ve Joseph Kéchichian onun liyakatını tartıştıkları oldukça eleştirel yanıtlar verip kendisinin akademik sicilini sorgulamışlardır. Kéchichian Eşref'in beyanını "Ermenilerin toplu tasfiyesinde yer almasına ilişkin bir itiraf" olarak tanımlar (*IJMES* 39:3 (2007: 510)). Orijinal metne bakılınca, tehcirde sahip olduğu iddia edilen role istinaden, daha sonra bir Ermeni ajan tarafından suikasta uğrayan savaş dönemindeki Sadrazam Sait Halim Paşa hakkında konuşurken Eşref'in söylediği sözlerin, sanki kendisi Ermenilere karşı işlenen suçlara karışmış gibi görülecek şekilde manipüle edildiği açıktır. Bu tartışmayı daha fazla deşmek istemeden, (Polat Safi'nin çalışmasının açıkça göstermiş olduğu gibi) Eşref'in Teşkilat-ı Mahsusa'nın Başkanı olmadığını belirtmek önemli görünmektedir. En azından Dadrian'ın oldukça yaratıcı bir şekilde icra ettiği yeniden inşa çalışmasında söylediği iddia edilen şeylere gelince,

Eşref'in olumsuz şöhretinde başkaca bir neden daha vardır ve bu, imparatorluğun son yıllarına dayanmaktadır. Eşref'in dediği şekliyle, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda "etraflarındaki dünya yerle bir olduğunda", fedaî zabitan buna çeşitli şekillerde tepki vermişti. Grubun üyelerinden birçoğu Cumhuriyet'in kurulmasıyla sonuçlanan mücadelede "milliyetçi" tarafı seçip Türkiye'nin önde gelen mevkilerinde kariyerlerine devam ettiler. Fakat önemli bir kısmı, milliyetçilerden koparak tasfiye edildi, öldürüldü ya da ülkeyi terk etmeye zorlandı. Eşref başta Kuva-yı Milliye ile birlikte savaştıysa da, sonrasında, istikbalde Atatürk olarak anılacak olan Mustafa Kemal'in etrafında birleşen lider kadroyla yollarını ayırarak bazı Çerkes asıllı Osmanlı subaylarıyla birlikte taraf değiştirdi. Anti-milliyetçiler veya saltanatçılar o noktadan itibaren işgalci Yunan ordusunun himayesi altında çarpışarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranların şiddetli düşmanlığını kazandılar. Kemalistlerin temel Türk tarihinin yazımındaki hemen hemen tek elci kontrolü çerçevesinde, –her ne kadar bu kontrol son yıllarda gevşemeye başladıysa da– Eşref'ten sürekli "vatan haini" olarak bahsedilmektedir. Eşref'i, dışında bırakıldığı ve uzun süredir Kemalist yaklaşımın hâkimiyeti altında olan bir tarihe yeniden yazma çabaları, mevcut tarih versiyonu açısından tahkir edici addedilmiştir. Böylelikle Eşref'in tarihsel rolü çift taraflı olarak doldurulmuştur.

Bu cihetle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanan Lozan'daki yorucu müzakerelerde ortaya çıkan dikkat çekici listede Eşref'in ismi görülmektedir. Bu listedeki kişilere "150'likler" denmiş, *personae non gratae* [istenmeyen kişi] ilan edilerek yeni Türk devletinin sınırlarına girmeleri yasaklanmıştı.

altıncı bölümde göreceğimiz üzere, bunlar Malta'ya gönderilmeden önce Mısır'daki İngiliz yetkililerle girdiği bir diyalog hakkında Eşref'in kendisinin yazmış olduklarıyla bir tezat teşkil etmektedir. Lakin Eşref'in beyanının Ermenilerin gördüğü muameleyi bir çeşit rasyonalize etme çabası olabileceği de ayrıca ihtimal dâhilindedir.

Bu listedeki kişiler Osmanlı saray memurlarından, savaşın akabindeki Müttefik işgali sırasında görev yapan kabine üyelerinden, imparatorluğun savaştan artakalan topraklarının parçalanmasını öngören Sevr Antlaşması'nı imzalayanlardan, çeşitli yetkili ve gazetecilerden ve bu kitapla alakalı olarak, Çerkes Ethem ve kardeşlerinin, Eşref'in ve küçük kardeşi Selim "Hacı" Sami'nin de dâhil olduğu iki büyük Çerkes kökenli Osmanlı grubundan birini de içeren, birbirine benzemeyen kişilerden oluşan bir topluluktur.⁹ Eşref ve Selim Sami bu kötü şöhretli listenin 60 ve 61. sıralarını paylaşırlar. Sonuç itibarıyla, 1920 senesinin sonundaki ihtilafta Ankara'ya karşı saf tuttıkları için Ethem ve Eşref'e vatan haini muamelesi yapılmıştır. İki adamın Yunan kontrolündeki bölgeye geçmeleri Türk millî tarihinde hainlikle itham edilmelerinin başlıca sebebidir.¹⁰ Eşref'in kardeşleri Sami ve Ahmet'in 1927 senesinde Türkiye Cumhuriyeti'ne gizlice girmeye çalışırken öldürülmeleri de Kemalist tarih yazımının hükmünü yumuşatması adına hiçbir fayda sağlamamıştır.

Dolayısıyla, Eşref'in belgeleri potansiyel olarak heyecan verici olmakla birlikte, çeşitli güçlükler ve uyuşmazlık ihtimalleri de barındırıyordu. Böyle bir mevzuya ilgi duyduğum için deli olduğumu düşündüğüm zamanlar olduğunu itiraf etmeliyim. Fakat sandığa bakmaya başladığımda iki şey derhal aşikâr oldu: İlk olarak, içerisindeki materyal hem bol hem de büyüleyiciydi. Öte yandan, daha az ümit verici bir şekilde, malzemelerin gelişigüzel

9 Selim Sami muhtemelen abisinden daha da efsanevi bir karakter olarak görülmektedir. Ekrem Hayri Peker'in *Teşkilat-ı Mahsusadan Kuşçubaşı Hacı Sami Bey* (İstanbul: Kastaş, 2012) romanının öznesi olmuştur ve ayrıca "kendi" twitter hesabı bulunmaktadır.

10 Bülent Bilmez, "A Nationalist Discourse of Heroism and Treason: The Construction of an 'Official' Image of Çerkes Ethem (1886–1948) in Turkish Historiography, and Recent Challenges," Amy Singer, Christoph K. Neumann ve Selçuk Akşin Somel, ed, *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries* içinde (London: Routledge, 2011), 106.

düzenlenişi, Eşref'in kariyerinin gezginci ve birçok olaydan müteşekkil tabiatını isabetli bir şekilde yansıtıyordu. Bir başka deyişle, potansiyel olarak büyüleyici fakat uzun ve engebeli bir yolculuğun içerisindeydim.

Eşref'in belgelerle dolu sandığı Ann Stoler'ın "yükü alan" dediği şeyin benzeri kabul edilebilir.¹¹ Mevcudiyeti ve çok uzun zamandır açılmamış olduğu gerçeği, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişteki sorunlu sürecin tabiatında mevcut olan bazı kırılma ve silintileri yansıtmaktadır. Böyle bir kaynak koleksiyonunu çevreleyen gerilimler göz önüne alındığında, bunları gün yüzüne çıkarmanın ardındaki niyetleri sorgulayanlar şüphesiz olacaktır. Benim yaklaşımımınsa mümkün olduğunca tarafsız bir tutum sergilemek, Eşref ile dönemi arasındaki ilişkiyi sürekli anlamaya çabalamak olduğu gayet açıktır. Bu dönemin tartışmalı tarih yazıcılığı ve bilhassa da Eşref göz önüne alındığında, söyleyeceklerimi ve hatta belki de bu konuda yazma kararımı eleştirecek kişiler olacağına şüphe yoktur. Bu kişilere, sadece, tarihçinin bütün kanıtları tarafsızca değerlendirmek ve en makul olanla öne çıkmayı denemek durumunda olduğunu söyleyeceğim. Dolayısıyla ben ne Eşref'i savunmaya ne de onu kovuşturmaya çalışıyorum; yegâne maksadım onun dünyasını anlamaya çalışmaktır.

Kayıp hatırat

Yıllarını adadığı hatıratının artık mevcut olmamasından ötürü, arz ettiği bütün sorunlara karşın Eşref'in belgeleri önemlidir. Eşref, Birinci Dünya Savaşı'nda savaş esiri olduğu dönemden beri devasa bir hatırat üzerinde çalışmaktaydı. Niyeti bu hatıratın on iki cilde kadar ulaşmasıydı. Günümüze ulaşan bazı notlar ve içindekiler kısmının bazı parçalarından, bu hatıratın sadece

11 Ann Laura Stoler, *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Commonsense* (Princeton: Princeton University Press, 2009), 47.

kendisinin müdahil olduğu birçok hadiseye ilişkin tanıklıklarını değil, aynı zamanda orijinal belgeleri ve birçoğu suluboyayla yapılmış resimlerini de içereceği açıktır. Adı “Tarihe Benden Haberler” olan bu büyük çalışma Cemal Kutay’ın Kadıköy’deki kütüphanesini kül eden 1987 tarihli yangında yok olmuş görünmektedir.¹² Eşref’in, eserini yayınlayacak kişi olarak Kutay’ı seçmesinin nedeni, herkesin kendisinden uzak durduğu vakitte Kutay’ın ona ilgi göstermesidir. Kutay sadece Eşref’in değil, ayrıca Eşref’in kardeşi Selim Sami’nin ve dönemin diğer isimlerinin hatıralarını da toplamıştı. Ancak, Kutay bu kaynakları kendi yayınladığı çok itinalı olmayan mufassal kitapları için kullandı. Fakat bilinmeyen sebeplerden ötürü, bu hatıratı Eşref’in arzu ettiği şekilde yayınlamadı. Şayet yangında yok olmaktan bir şekilde kurtulmamışlar ise, bu yazıların artık var olmadığını söyleyebiliriz. Lakin bir istisna: Eşref’in 1917 senesinde Yemen’de icra ettiği göreve değinen cilt tercüme edilmiş, düzenlenmiş ve hem İngilizce hem de Türkçe olarak yayınlanmıştır.¹³ Günümüze ulaşan bu yegâne kitap, Eşref’in daha büyük çaptaki çalışmasının, eğer yayınlanmış olsaydı, sunacağı teferruat ve renkli anlatımın bir tezahürüdür.

Hatıratının kayıp olmasından ötürü Eşref’in sandıktaki belgeleri daha çok önem arz etmektedir. Bu belgeler, *Tarihe Benden Haberler*’den kısa bölümler ile yine o çalışmanın içindekiler bölümündeki bazı parçalardan telgraflara, muharebe meydanı notlarına, fotoğraflara, mektuplara, resmî belgelere, gazete kupürlerine, şahsî tanıklıklara kadar birçok materyal içermektedir. Sandıktaki en önemli şeylerden biri de Eşref’in ikinci eşi Pervin’in kaleme aldığı, tamamlanmamış fakat önem arz eden

12 Nicole ve Hugh Pope, *Turkey Unveiled: Atatürk and After* (London: John Murray, 1997), 53–4.

13 Eşref Kuşçubaşı, *The Turkish Battle at Khaybar*, eds. Philip Stoddard ve H. Basri Danişman (İstanbul: Arba, 1997); Eşref Kuşçubaşı, *Hayber’de Türk Cengi* (İstanbul: Arba, 1997).

hatıratıdır. İkisinin evlendiği 1914 senesinden, Eşref'in Mustafa Kemal'in liderlik ettiği Ankara hareketinden koptuğu 1920'ye kadar olan yılları kapsayan bu eser, savaş yıllarını anlatan muhteşem bir hatıratır. Pervin Eşref'in hayatına girdikten sonra hatırat, herhangi bir bireyin hayatını anlamada ailevî alanın önemini vurgularcasına, daha yuvarlak bir hâl almakta ve geç Osmanlı ve erken Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinin anahtar kişiliklerinin aile yaşantıları hakkında ne kadar az şey bildiğimizi bize anımsatmaktadır. Sandığın barındırdığı diğer ilginç belgeler, Eşref'in bizzat çizdiği savaş alanı krokileri, yoldaşı ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan arkadaşı Süleyman Askerî'nin yeniden elde edilen hatıratı ve Eşref'in Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarındaki Malta tutsaklığından kalma bazı fotoğraflar ve resimlerdir. Bu evraklar ilgi çekici ve önemli olsalar da, Eşref'in kayıp hatıratının yerini tutamazlar. Materyal zaman zaman zengin olup bazı belirleyici karşılaşmalara dair vukufiyet sağlasa da, esasında dağınık ve parça parçadır. Daha önemli ve ekseriyetle zorlayıcı olan ise, hayatının en tartışmalı yönleriyle ilgili olarak Eşref'in genellikle sükût etmiş olmasıdır. Bu sessizlik kimi zaman sağır edici gözükabilir. Eşref'in sükût ettiği bu yönler, ekseriyetle ya Kemalist resmî tarihin öğretileriyle ya da söz konusu hadiselerle ilişkin romantik yorumlarla doldurulmuştur. Asıl hatıratın mevcut olmamasından ötürü, Eşref'in hadiselerle dolu hayatındaki bazı suskunluklar ve boşluklarla alakalı bilgileri başka bazı kaynakları kullanarak bir araya getirmek icap etmiştir. Hem Türkiye hem de Britanya'daki bir dizi arşive dayanarak, bu kayıp parçaları yerine koyabilmek adına elimden gelenin en iyisini yapmaya çalıştım.

Yaklaşım ve düzenleme

Eşref'in yaşantısının böylesine geniş bir çerçevede cereyan etmesinden ve hadiselerle dolu olmasından ötürü bu kitabı, şahsımın da genellikle yaptığı gibi, akademik tarihçilerin çoğunun yazdığından daha erişilebilir bir tarzda yazmaya çalıştım.

Kurgusu gereği, kuramdan ziyade anlatı şeklinde ortaya çıkan neticenin bütün okuyucuları memnun etmeyeceğinden eminim; fakat bunun, bölgenin modern tarihini anlamak için elzem olan bir dönemi daha erişilebilir kılma çabası olarak karşılanacağını umarım.

Profesyonel tarihçiler, ilginç biçimde, biyografi yazımına nispeten az itibar gösterebilir de biyografiler herhangi bir tarihî dönemi anlamak için temel araçlardır. Bu özellikle de devletin birey karşısında son derece imtiyazlı olduğu geç dönem Osmanlı ve Türk tarihi için geçerlidir. Christine Philliou'nun oldukça ustaca göstermiş olduğu gibi, çalışmayı bir bireye merkezlemek, devlet ve toplum arasındaki katı sınırları sorgulamaya ve bükmeye yardımcı olarak çok daha incelikli ve komplike bir tarihsel gerçeklik imkânına kapı aralar.¹⁴ Atatürk hakkındaki çeşitli çalışmalar haricinde, bu döneme ilişkin İngilizce yazılmış ciddi biyografilerdeki dikkat çekici azlık, kişiyi bu eksiklik ile bu mühim döneme ilişkin sabit fikirlerin hâkimiyetlerini devam ettirmesi arasında nedensel bir ilişki kurmaya sevk etmektedir.¹⁵

Eylemleri, sık sık beklenen davranış kalıplarının ötesine geçmiş Eşref gibi bir adama odaklanmak, araştırmacıyı geç dönem Osmanlı ve Türk tarihinin bazı ön kabullerini sorgulamaya çağırmaktadır. Eşref'in hayat hikâyesi devlet hizmeti, sadakat, etnisite ve milliyet gibi mühim meselelere ve bunun sonucunda bir bütün olarak birey-devlet-toplum arasındaki ilişkiye karşı algımızı muğlaklaştırır. Dahası, Pervin'in hatıraları vasıtasıyla Eşref'in ev hayatına atılan anlık bakışlar bize devlet hizmeti ile

14 Christine M. Philliou, *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution* (Berkeley: University of California Press, 2011).

15 Mustafa Kemal hakkında kaleme alınan birçok biyografiden sadece ikisinin adını vermek gerekirse: Andrew Mango, *Atatürk* (London: John Murray, 1999); M. Şükrü Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton: Princeton University Press, 2011). Michael Reynolds'un hevesle beklenmekte olan Enver Paşa çalışmasının da şüphesiz alana büyük bir katkısı olacaktır.

özel hayat ve askerî dünya ile sivil cephe arasındaki o karmaşık ilişkiyi gözlemleme imkânı tanır. Bu, o sorunlu dönemde yaşanmış bir tecrübeyi yakalamak adına son derece mühimdir.

Ayrıca, Eşref'in hayat hikâyesi bize kendisinin müdahil olduğu çatışmalardaki çatlaklardan sızmaya devam eden mağduriyeti ve mağdur edilmeye bağlantılı güçlü duygusal kopuşu da düşünme fırsatı sunar. Öte yandan, Teşkilat-ı Mahsusa'nın önde gelen bir üyesi olmasından ötürü, bu karma grup tarafından icra edilen eylemlerle kaçınılmaz olarak ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla, Eşref'i imparatorluğun son yıllarında, özellikle de gayrimüslim tebaaya zulmetmiş biri addeden pek çok kişi vardır. Eşref'in Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde Batı Anadolu'daki Rum nüfusun bir kısmının etnik temizliğinden muhtemelen sorumlu olduğu netlik kazanacaktır. Lakin ben kendisinin imparatorluğun Ermeni sakinlerinin sürgün ve yıkımına müdahil olduğuna dair doğrudan bir kanıt bulamadım. Bununla beraber, Osmanlı topraklarında "tümörler" in varlığına ilişkin kayda geçen ifadesi ve Ermenileri sürgün etmekle talimatlandırılmış olsaydı ne yapmış olacağına ilişkin varsayımsal yorumları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çekirdeğindeki diğer eylemciler gibi kendisinin de böyle yıkıcı tehcirlerle müstakil olarak karşı olmadığını muhtemel kılmaktadır.

Öte yandan Eşref, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında sürgün edilmesinden dolayı kendisini adaletsizliğin kurbanı olarak da görmüştür. 1953 yılında, bağımsızlığını kazanmasına yardım ettiği, fakat Salihli'deki kıymetli mülküne el koyup onu kendi ülkesinde ailesiyle birlikte yaşama hakkından mahrum eden idareden gördüğü muameleyi kınayan bir ilan yayınlamıştır.¹⁶ Pervin de hatıratında benzer acı duygular belirtmiş, Mustafa Kemal'in etrafındaki "dalkavuklar" ve "türediler" i vaktiyle dost ve

16 Eşref Kuşçubaşı, *Kanuna, akliselime ve hukuk devleti devri iddialarına rağmen devam halindeki bir zulmün acı hikâyesi* (İstanbul: Tan, 1953).

yoldaş olan bu iki adam arasındaki ilişkiyi bozmakla suçlamıştır.¹⁷ Bu tür mağduriyet iddiaları arasında denklik kurmak istememek bile bu dönemin, özellikle de Birinci Dünya Savaşı döneminin, imparatorluğun bütün nüfusu arasında köklü ve uzun soluklu ıstırap ve matem duyguları ortaya çıkarmış olduğu gerçeği belki de faydalı bir anımsatıcıdır. Eşref'in hikâyesi, dahili ile hariciyi, fail ile mağduru ayıran kırılğan çizgiye ışık tutar.

Köklerini bu dönemde bulan şahsi iddialar ve yakınmalardan kendimizi bir adım geri çektiğimizde, Eşref'in hayatını masaya yatırmanın, bazı daha büyük mevzu ve akımları anlamamıza yardımcı olacağını gözlemleyebiliriz. Hareketlilik, etnisite ve sıkı sıkıya kenetlenmiş bir gruba ait olma hissi Eşref'in hikâyesindeki ortak paydalardır. Eşref'in hayatı, Çerkes kardeşlerinin Osmanlı topraklarındaki mültecilik tecrübesinden başlayarak, on doku-zuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başına mahsus olan modernlik öncesi ile modernin bir sentezini yansıtır. Yer değiştirme ve göçün görünürde hiç değişmeyen yönlerinin, demiryolu, buharlı gemiler, telgraf ve hatta uçak gibi –kendisinin öyle ya da böyle hepsini kullanmış olduğu– yakın geçmişte yaygınlaşan mobilizasyon araçlarıyla yan yana gelmesi Eşref'in hayatında göze çarpan kontrpuanlar ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti, hem geleneksel saray müessesesinde hem de hızla modernize edilen orduda görüldüğü üzere, Çerkes mülteciler akınından istifade etmiştir.¹⁸ Babasına sarayda bir makam verilmiş ve Eşref'e, hızla gelişmekte olan Osmanlı askeriyesinin en iyi okullarının kapıları açılmıştır. Eşref'in hareketli kariyeri, bir yandan fedaîlerin askere alımlarını da kapsayan ve akrabalık bağlarına, şahsi sadakate, ortak bir görev hissiyatına veya daha yüce bir çağrıya dayalı, nicedir devam eden kalıplara bağlıyken, öte yandan yeni savaş ve

17 Eşref Kuşçubaşı'nın şahsi belgeleri. Pervin Sencer'in hâl tercümesi. Zaman içerisinde bu hatıratı da yayınlamayı umuyorum.

18 Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876–1908)," *IJMES* 40:1 (2008: 56).

muhabere teknolojilerini benimsemeye hevesli bu modernleşen askeriyenin farklı yönlerini bünyesinde birleştirecektir.

Çerkes bağlantısı

Eşref'in öyküsünün arka planı Kafkas dağlarında yatmaktadır. On dokuzuncu yüzyılda, İmparatorluk Rusyası'nın Kafkas hinterlandındaki dağlık bölgeyi boyunduruk altına alma ve nihayetinde kolonize etme dürtüsü, bu bölgedeki birçok halk, dil ve gelenek için bir felaketle sonuçlanmıştır. Sürgünleri, bölgedeki mülkiyet ve geçim kaynaklarının yok edilmesini, Slavların ve diğer Hristiyanların bölgeye iskânını içeren ve Batı'da ekseriyetle göz ardı edilmiş olan Rusların Kafkaslardaki zorunlu göç politikasının, öncelikle ve en başta bu zorunlu göçe tabi tutulan insanlar üzerinde, sonrasındaysa bundan sağ kurtulanların çoğunun sığındığı Osmanlı İmparatorluğu üzerinde büyük etkileri olmuştur. İstanbul ve Kafkaslar arasındaki bağlantı çoktandır devam ediyordu. İmparatorluk haremindeki köle kadınları veya imparatorluk ordusundaki erkekleriyle Çerkesler, yüzyıllardır Osmanlı'nın hizmetine girmiş ve birçokları ya valide sultan ya da üst düzey asker olarak kayda değer makamlara gelmiş bulunuyorlardı.¹⁹ Rusya'nın güneye akını bu dinamikleri sert bir şekilde değiştirdi. Çerkeslerin topraklarını ısrarla müdafaa etmelerine sahne olan Rus-Çerkes savaşı 1830'larda başladı ve otuz yıldan fazla sürdü. Rusların acımasız askerî harekâtının nihayetinde Çerkesleri mağlup edeceği gittikçe açık bir hâl aldığı anda ise bu insanlar doğal olarak Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmanın yollarını aradılar. Rusların Kuzey Kafkasları zaptı, 1864 yılına gelindiğinde tamamlanmıştı. Yüz binlerce Müslüman mülteci, anavatanlarından Osmanlı topraklarına nakledilecekleri Karadeniz limanlarına sürüldü. Korkunç Rus saldırılarından sağ

19 Zeynel Abidin Besleney, *The Circassian Diaspora in Turkey: A Political History* (London: Routledge, 2013), 53.

kurtulmayı başaranlar ise genellikle bulaşıcı hastalıklara yenik düşmüşlerdi. Çok sayıda insan yolculuğu sağ tamamlayamadı, zorunlu göçe tabi tutulan 1,2 milyon Kafkasyalıdan yaklaşık 800.000'i hayatta kalmayı başarak Osmanlı topraklarına yerleşebildi.²⁰

Osmanlılar Kafkaslardan gelen bu talihsiz insanları birbirlerinden farksız görmüş ve dil, etnisite, soy ve özellikle de hür ya da köle olmalarına göre belirlenen toplumsal statü farklılıklarına rağmen onları, her ne kadar bu yanlış da olsa, kolektif olarak “Çerkesler” olarak adlandırmışlardı.²¹ Bu mülteci akını, belki de imparatorluğun bunu en az taşıyabileceği zamanda gerçekleşmişti. Kırım Savaşı’ndan beri uluslararası sermaye piyasalarından borç almakta olan Osmanlı Devleti gittikçe artan bir borçlanma içerisindeydi. Sınırlarının gergin etnik gruplar ve Büyük Devletler lehine kademeli olarak daralmasına ve elde kalan topraklarının da iç ihtilaflar, etnik mücadele ve Balkanlar ile Kafkaslardan gelen yüz binlerce mülteci gibi sorunlarla giderek daha fazla sarılmasına tanıklık ediyordu.²²

Dolayısıyla Osmanlı topraklarına ulaşan Çerkesler, bakımlarının üstlenilmesi ve gittikçe kaygılı hâle gelen bir nüfusun ortasına yerleştirilmeleri konusunda, her ne kadar iyi niyetli olsa da, yetersiz ve ekseriyetle beceriksiz bir çabayla karşılandılar. Osmanlı halkında mültecilerin sorunlarına karşı belli bir

20 Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922* (Princeton: Darwin Press, 1995), 34–6. Demografik değişikliklere ilişkin alternatif hesaplamalar hakkındaki bir değerlendirme için bakınız: Besleney, 49.

21 Osmanlı İmparatorluğu’na gerçekleşen sürgün bağlamında “Çerkes” ifadesinin kullanılması meselesine ilişkin bakınız: Besleney, 54.

22 Osmanlı borçları ve Çerkes krizi arasındaki bağlantılara ilişkin bakınız: Nazan Çiçek, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865),” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* 64:1 (2009), 57–88.

duyarlılık vardıysa da göçlerin gerçekleştiği koşullar endişeye ve ciddi bir korkuya neden olmuştu.

Genel gidişatın tersine, Osmanlı topraklarında işleri rast giden bazı Çerkeslerden biri de Eşref'in babasıydı. Kendisinin Kafkaslardan göçü veya Osmanlı İmparatorluğu'na varışı hakkında çok az şey bilinse de Mustafa Nuri, Sultan Abdülaziz'in saltanatı sırasında doğancı koğuşunda yer almak suretiyle Osmanlı sarayının hizmetine girmiş ve zaman içerisinde Doğancıbaşı olmuştu. Mustafa Nuri'nin bu makamına istinaden Eşref ve kardeşlerine "Kuşçubaşızâde" veya Doğancıbaşıoğlu denmiştir. Lakin "zade" ifadesi çok sık tercih edilmemiş ve yerini daha yaygın bir şekilde kullanılmış olan Kuşçubaşı'na bırakmıştır. Fakat Mustafa Nuri'nin yaşadığı tecrübe istisnaiydi. Osmanlı topraklarındaki Çerkes mültecilerin kahir ekseriyeti ondan çok daha az talihliydi.

Çerkes mültecilerin birçoğu Rus işgali sırasında radikalleşmiş ve askerileşmişti. Dolayısıyla kendilerini müdafaa etmek için başkalarına güvenmek hususunda anlaşılr bir isteksizlik sergiliyorlardı. Ölümün yeni gelen mültecileri sinsice izlemesi işleri daha da kötü kılıyordu. Mustarip oldukları tifüs ve çiçek gibi hastalıklar, hızla imparatorluğun yerel nüfusuna bulaştı. Tabiatıyla Çerkeslerin en çok etkileşime geçtiği, imparatorluğun Müslüman tebası bu hastalıklardan daha çok etkilendi. Osmanlı Devleti'nin sınırlı bir ekonomik yardım sunarak yerel yöneticileri başlarının çaresine bakmaya bırakması işleri daha da kötüleştiriyordu. Yine de merkezden sağlanan kıt kaynaklar mültecilerin beslenmesi ve barındırılması için harcandı ve bu durum genellikle yerel nüfusta dargınlıklara neden oldu. Çerkeslerin birçoğu, ekseriyetle imparatorluğa duyulan sadakatin zayıf addedildiği bölgelere payanda vurmak suretiyle yerel demografik kalıpları değiştirmek maksadıyla, marjinal topraklara yerleştirildi. Bu politikanın, yerel halk nazarında Çerkeslere sempati sağlamak açısından pek az faydası olduğu gibi, kanunsuzluk ve

yağmacılıkla nam salan birçok Çerkes de bu şöhreti düzeltmek adına fazla katkıda bulunmadı. Kendilerine duyulan şüphe ve endişe, yerleştikleri yerlerdeki hayatlarına sık sık eşlik etti.

Paramiliter etken

Osmanlı bürokrasisinin bir kesimi yeni gelen mültecilere daha olumlu yaklaşıyordu. Genişlemekte olan ordu ve asayiş hizmetleri, Çerkesleri bir insan gücü kaynağı olarak gördü. Ruslarla mücadele ederken kazandıkları tecrübelerden dolayı birçok Çerkes Osmanlı topraklarına savaşta pişerek gelmişti. Şüphesiz, savaşçılıkta saldıkları nam korkutucuydu. İmparatorluğun çözülmekte olduğu dönemde ordunun, polisin ve jandarma kuvvetlerinin orantısız bir younglukla Çerkeslerden oluştuğu gözlemlenmektedir.²³ Bu kurumlarda temsil edilen tek grup onlar değildi. Arnavutlar da Araplar, Kürtler, Lazlar ve elbette Türklerin yanındaki yerlerini almışlardı. Fakat Çerkes varlığı özellikle öne çıkıyordu. Çerkes savaşçıların silah altına alınmasının nedeni, Kafkaslardan çıkarılma travmalarının ardından kısa bir süre önce Osmanlı topraklarına gelişigüzel yerleşmeleri, yani silah altına alınmaya müsait olmalarıydı. Çerkeslerden hizmet alma ihtiyacı, 1911 ve akabinde neredeyse aralıksız olarak savaşlarla geçen on yıllık sürede ortaya çıktı. İmparatorluk savaşta değilken bile, düşük düzeyli de olsa, özellikle Balkanlarda, ayrıca Yemen gibi imparatorluğun uzak bölgelerinde dahi gerçekleşen kontrgerilla harekâtlarıyla ciddi manada uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu, devletin askerî kapasitesini sert bir şekilde zorluyordu.²⁴ Osmanlı

23 Muhittin Ünal, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü* (Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 2000); Sefer E. Berzeg, *Çerkes—Vubıhlar: Soçi'nin İnsanları (Portreler)* (Ankara: Kuban Yayınları, 2013); Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912–1923* (New York: Oxford University Press, 2009).

24 Edward J. Erickson, *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency* (New York: Palgrave Macmillan, 2013).